

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВІДНОСИНИ

METHODOLOGICAL APPROACH IN THE FORMATION OF THE DOCTRINE OF RELATIONSHIPS

Шумило М.М.,

*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

Стаття присвячена одному з етапів формування вчення про правовідносини. Суть цього етапу полягає у тому, що науковці зміщують свої наукові дослідження правовідносин з позиції позитивного права в бік методології. Наведено основні позиції вчених щодо методологічних аспектів вчення про правовідносини. Зроблено висновок, що даний етап був завершальним у формуванні вчення про правовідносини.

Ключові слова: правовідносини, вчення про правовідносини, теорія правовідносин, методологія.

Стаття посвячена одному из этапов формирования учения о правоотношениях. Суть этого этапа состоит в том, что ученые смещают свои научные исследования правоотношений с позиции позитивного права в сторону методологии. Приведены основные позиции ученых относительно методологических аспектов учения о правоотношениях. Сделан вывод о том, что данный этап был завершающим в формировании учения о правоотношениях.

Ключевые слова: правоотношения, учение о правоотношениях, теория правоотношений, методология.

This article is devoted to one of the stages of the formation of doctrine on legal relationship. The essence of this stage is that researchers shift their scientific research from the standpoint of positive law to methodology. Major opinions of scholars on methodological aspects of the legal relationship doctrine are provided. It is concluded that this stage was final in the formation of doctrine of legal relationship.

Key words: legal relations, doctrine of the legal theory, theory of legal relations, methodology.

Постановка проблеми. Проблема наукового дослідження правовідносин як ключової категорії права залишається актуальною і сьогодні. Українська правова наука має достатню кількість наукових джерел, на основі яких можна зробити низку узагальнень у контексті становлення, розвитку та сучасного стану вчення про правовідносини. Одним із таких етапів формування вчення є саме методологічні проблеми, адже саме вони, фіксують найвищий рівень розробленості наукового напрямку.

Аналіз наукових джерел. Дослідженнями правовідносин крізь призму методології займалися такі вчені, як Ю.Г. Ткаченко, Ю.І. Гревцов, А.П. Дудін, О.В. Сурілов. Саме результати наукових пошуків цих вчених лежать в основі нашого дослідження.

Метою статті є демонстрація основних напрямків методологічних досліджень правовідносин не тільки як правового, а ще і соціального явища; автор вказує на основні здобутки методологічного підходу під час формування вчення про правовідносини.

Виклад основного матеріалу. У 70-х роках ХХ ст. фактично завершилось формування доктрини правовідношення з позиції позитивного права. Йдеться про те, що вже була сформульована загально визнана структура правовідношення, яка і сьогодні залишається загальноприйнятою. Отже, вчення про правовідносини з позитивного боку вже було всебічно вивчене, але залишались загальні питання правовідносин, для формулювання відповідей на які методології юридичної науки було вже недостатньо. Саме тому у 80-х роках ХХ ст. вчення про правовід-

носини піддається детальному аналізу та синтезу крізь призму загальнонаукової та філософської методології.

Першим і найбільш ґрунтовним дослідження у цій сфері була робота Ю.Г. Ткаченко, яка з позиції методології провела науков у розвідку проблеми правовідношення. Перш ніж перейти до розгляду питання суспільних відносин, вказує авторка, необхідно дослідити як трактується поняття суспільних відносин. Відношення необхідно розглядати як певну єдність, визначену цілісність, що виникає у результаті закономірних зв'язків і відмежувань, що складають його частину. У такій інтерпретації поняття правовідношення може бути замінене поняттям цілого і системи, а спосіб зв'язків розмежувань виступає як структура цілого (яким у даному випадку є відношення) [1, с. 75-76]. Тільки ті зв'язки, продовжує дослідниця, що виникають в результаті соціальної діяльності, складають суспільні відносини, це вирізняє їх від інших зв'язків у суспільстві. Основою виникнення суспільних відносин визнається діяльність, діяльність – процес, який є джерелом суспільних відносин. Самі ж відносини – це результат діяльності, яка не зводиться тільки до зв'язків, але і розмежування. Суспільні відносини, на відміну від інших відносин, виникають як результат соціальної діяльності. Остання породжує двосторонній зв'язок, односторонню залежність, а також розмежування в діяльності. Це головна властивість суспільних відносин. Вона відрізняє їх від відносин в природі, оскільки не має соціальної діяльності [1, с. 80-81].

Вчена влучно підкреслює, що суспільні відносини, що є результатом колишньої діяльності, виступають формою щодо актуальної діяльності, що виникає [1, с. 82]. Аналізуючи місце волі в суспільних відносинах, Ю.Г. Ткаченко наголошує, що воля – необхідна умова діяльності людей. Однак з вольового характеру діяльності не витікає залежності суспільних відносин від волі людей. Відомо, що відносини надбудови залежать від волі, а базові не залежать. Вказівка на те, що суспільні відносини здійснюються за участю свідомості і волі не означає, що вони волею визначаються [1, с. 83]. Щодо правовідносин, то дослідниця зазначає, що в науці існують два визначення правовідносин. Під одним розуміють суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які є індивідуальними моделями можливої і необхідної поведінки суб'єкта права, що виступають як зразки-мірки для такої поведінки (але не сама фактична поведінка). У іншому випадку, під правовідношенням розуміється фактичні відносини, які урегульовані нормами права [1, с. 96-97]. Ю.Г. Ткаченко, використовуючи загальнонауковий метод пізнання – аналіз, який як метод дослідження включає в себе вивчення предмету за допомогою уявного або реального розчленування його на складові елементи, але кожна із виділених частин аналізується окремо у межах єдиного цілого, пропонує розглядати правовідношення через призму розмежування понять «правовідношення-модель» та «правовідношення-відношення» [1, с. 97].

Говорячи про «правовідношення-відношення» вчена зазначає, що «правові» відносини не з'являються на пустому місці, не можуть бути новим видом правового відношення. Вони не вносять у ці відносини і нового правового предмету, відмінного від предмету тих відносин, які правом регулюються. А якщо це дійсно так, якщо право при своєму впливі на відносини не може змінити вже існуючий предметний характер діяльності, то не може виникнути новий вид відносин. У врегульованих правом відносинах ніяких нових змістовних предметних властивостей не з'являється. Таким чином, резюмує дослідниця, називаючи відношення «правовідношенням», ми даємо не змістовну, а функціональну характеристику відношення. Таким чином, ще не існує можливості визначити те, до якої сфери належить це відношення, який його зміст. Вказівка на правовий характер цього відношення свідчить про те, що на це відношення, у процесі його становлення, здійснено правовий вплив з метою його зміцнення і розвитку або ж витіснення. Отже, «правовідношення-відношення» виникає як результат специфічного державно-класового способу формування економічної, політичної та духовної діяльності. Правові настанови і на нормативному рівні загальних правил поведінки, і на індивідуалізованому рівні суб'єктивних прав і обов'язків залишаються лише способом формування якої-небудь предметної діяльності. Сам предмет такої діяльності лежить за межами права, може пояснити чому державна влада проявляє щодо нього свій «інтерес», чому вона підтримує або ж намагається витіснити цю предметну діяльність, чому викорис-

товує сепаратні права та обов'язки для її регулювання. Саме тому не існує правових у власному вигляді правовідносин, а є тільки правовий спосіб регулювання суспільних відносин [1, с. 100-102].

Вже тоді Ю.Г. Ткаченко звернула увагу, що наближається новий етап у вивченні відносин, що сформувалися під впливом права, так як виникають нові методи, способи вивчення, які виходять за традиційні рамки, найбільше пов'язані із вивченням питання ефективного правового регулювання, яке передбачає соціологічні прийоми дослідження. Саме тому авторка зазначає, що правовими ми називаємо відносини через спосіб, під впливом якого вони формувалися. Якщо під формою розуміти сам спосіб, у нашому випадку спосіб організації суспільних відносин, то «правовідносини-відносини» є його результатом. Безпосереднім способом впливу на діяльність суб'єктів є «правовідношення-модель» [1, с. 105-106]. Правовідношення як модель поведінки схоже на норму саме за властивостями, що притаманні моделям, що відрізняють їх від фактичних об'єктів (дій, відносин), «правовідношення-модель» схоже на норму і за своїм змістом. Відрізняється воно від норми тільки своїм індивідуальним характером. Індивідуальна модель поведінки розкриває індивідуальну можливість поведінки (суб'єктивне право) або ж індивідуальну необхідність поведінки (юридичний обов'язок) [1, с. 106]. Дослідниця влучно наголосила на тому, що правовідношення як термін використовується для позначення двох різнопорядкових явищ: «модель» – як образ діяльності суб'єктів, «відношення» – як результат будь-якої предметної діяльності (соціальної, політичної тощо), що врегульована правом. Під час розгляду спірних питань особливо необхідно враховувати те, в якому розумінні використовується термін «правовідношення». Підсумовуючи викладене, можна констатувати, по-перше, правовідношенням називається модель індивідуальної поведінки людей, що виникає на основі загальної моделі – норми права. Ця модель вказує на можливість поведінки (право) та необхідність поведінки (обов'язок) [1, с. 114-115].

Іншим авторитетним дослідником теорії правовідносин слід визнати вченого Санкт-Петербурзького університету – професора Ю.І. Гревцова, дисертація на здобуття кандидата юридичних наук якого була присвячена темі «Правовідношення – різновид суспільного відношення» (1975), а також тема докторської дисертації «Використання права суб'єктами юридичних відношень: проблеми теорії та практики» (1990). Науковець вказував на те, що в методологічному плані необхідно враховувати не тільки спеціально-юридичні, але і загальносоціологічні закономірності, що проявляються у правовідносинах. Відомо, що підхід до предмету тільки зі сторони його зовнішніх (формальних), тобто тих ознак і властивостей, які лежать на поверхні, не може привести до розуміння ані закономірностей його генезису, ані специфіки його розвитку та функціонування. Разом з тим, звернення до загальних закономірностей не може вилитися у просте запозичення результатів за-

гальносоціологічного трактування закономірностей, під впливом яких підпадає досліджуваний предмет. Очевидно, що під час дослідження того чи іншого явища увага має концентруватися на тих загальносоціологічних закономірностях, які в ньому проявилися, визначили основну тенденцію розвитку. Правовідношення – це реальна форма соціальної діяльності (взаємодії), що передбачає не тільки звернення до юридичних прав та обов'язків, але і така, що орієнтує на врахування загальносоціологічних закономірностей суспільного відношення [2, с. 117-122]. Як видно із наведеного, Ю.І. Гревцов, як і Ю.Г. Ткаченко, переносить дослідження правовідносин з площини нормативізму у площину загальнонаукового осмислення цього суспільно-правового явища.

Ю.І. Гревцов також наголошує на важливості нормативної основи для правового відношення. Вона безперечна, але незаперечне і те, що вона вторинна, а сам факт наявності норми не є єдиною і достатньою умовою для виникнення і відтворення правовідношення. Норма завжди є відображенням (відтворенням) чогось. Часто норматив – це міра корисного, оптимального, необхідного функціонування. І найголовнішою думкою автора є те, що норма – це одна з можливих (доцільних) характеристик основних якостей функціонуючих явищ. Вчений розглядає правове відношення як специфічну форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результату, закріпленого законом чи іншим джерелом права [3, с. 12-19].

У своєму монографічному дослідженні вчений продовжує розвивати соціологічний підхід до розуміння правовідносин і зазначає, що предметом правового регулювання виступає суспільний зв'язок. На цьому етапі правового регулювання, коли формулюються передумови юридичної взаємодії, правових суспільних відносин немає, але створюються необхідні умови для їх виникнення. Від загального закріплення необхідно відрізнити подальше регулювання суспільних зв'язків. Тут можна виділяти два рівні правового регулювання.

Перший рівень – закріплення своєї можливої дії. Виділяючи визначені суспільні зв'язки як правові, держава встановлює об'єм (межі) можливостей і коло визначеної діяльності в юридичній сфері. Такі суспільні зв'язки юридичною мовою є тотожними правоздатності.

Другий рівень – використання та виконання цілої низки загальних (конституційних) і абсолютних прав, загальних обов'язків, а також утримання від порушення норм заборон. Тільки після попередньої регламентації суспільних зв'язків у вигляді загального закріплення соціальної структури, встановлення правоздатності, загальних та абсолютних прав настає регулювання суспільних відносин – виконання юридичних обов'язків і використання суб'єктивного права у конкретних правових відносинах. Генеза конкретного правовідношення, його особливості обумовлюються характером попередньо закріплених чи організованих правових зв'язків (правової структури) [4, с. 63-63].

Не втрачає актуальності також думка вченого щодо того, що розвиток поняття про правове відношення відчуває і продовжує відчувати сильний вплив тих напрацювань, в яких на перший план виходить зв'язок правового відношення з юридичною нормою. Зазначаючи велике значення таких досліджень і отриманих результатів для правової теорії в цілому, сьогодні можна говорити про відоме перебільшення ролі цього зв'язку у поясненні правового відношення, що найчастіше втілюється у прямолінійному переносі на правове відношення характеристик, які закріплюють норми чинного законодавства [5, с. 5-6]. Вчений заострює та наголошує на основній проблемі дослідження правовідносин – на проблемі їх функціональної ролі та соціальної цінності цього юридичного явища [5, с. 14]. Базуючись на розумінні взаємозв'язку (діалектиці) права, юридичної норми і відносин, Ю.І. Гревцов виокремлює наступне, по-перше, діалектична єдність права, юридичних норм і правових відносин є керівною підставою, що визначає характер взаємозв'язку юридичних явищ. По-друге, правові відношення та юридичні норми виступають основними формами буття та здійснення права в конкретно-історичних умовах. По-третє, аналізуючи цю проблему, варто пам'ятати про її практичну спрямованість, а саме характер зацікавленості суб'єктів права у використанні права шляхом участі у юридичних відносинах [5, с. 17].

Свій внесок в розвиток вчення про правовідносини у першій половині 80-х років ХХ ст. саме з позиції методології (матеріалістичної діалектики) зробив А.П. Дудін. У своїй першій монографії, до якої ми повернемося пізніше, автор заострює свою увагу на методі дослідження об'єкта правовідношення, для чого юридична наука повинна використовувати результати загальносоціологічних досліджень [6, с. 12]. Окреме місце у своєму науковому дослідженні вчений відводить для співвідношення загальнофілософських категорій «суб'єкт» та «об'єкт» з правовими категоріями «суб'єкт правовідношення» та «об'єкт правовідношення» [6, с. 13]. Такий підхід є виваженим та зрозумілим, адже і об'єкт, і суб'єкт можуть різнитися в залежності від специфіки та виду відносин, але мають вони і спільну основу, оскільки є тільки різновидами загальнофілософських категорій, не можуть існувати автономно або відірвано від першооснови. Вчений зупиняється також на такому важливому і недостатньо вивченому питанні, як об'єкт правовідносин у системі правових категорій [6, с. 36]. Як вже було зазначено вище, до детального аналізу цитованої роботи А.П. Дудіна ще буде звернена увага автора у окремому розділі, присвяченому об'єкту, натомість є сенс детально зупинитися на іншому науковому дослідженні вченого, а саме монографічному дослідженні «Діалектика правовідношення». Вчений з перших рядків свого дослідження акцентує на тому, що правовідношення – центральна правова категорія – найбільш наочно демонструє діалектичну протилежність в становленні і розвитку права. Категорія правовідношення розкриває дві головні сторони права: суб'єктивну та об'єктивну, формальну і змістов-

ну, правову свідомість й правове буття, що дозволяє розглянути їх у взаємозв'язку та взаємодії, тим самим виводячи нас за межі «чисто» правової сфери (правових норм, суб'єктивних прав та обов'язків), за межі тільки юридичного одностороннього, абстрактного, формального, суб'єктивного погляду на право. Вона представляє право як свободу, взяту в її необхідності, як єдність, тотожність протилежностей, що властиві одній і тій же сутності: правових норм (форма), які регулюють фактичні суспільні відносини, і фактичні суспільні відносини (зміст), що породжують ці норми – їх конкретний синтез [7, с. 8-9]. Обрана автором домінуюча і єдина панівна методологія марксизму-ленізму: матеріалістична діалектика, матеріалістичний історизм, що часто можна зустріти в юридичній літературі радянського часу, але можна зустріти у роботі раціональні думки, які не втратили своєї актуальності і сьогодні. Вчений зазначає, що категорія правовідносин фактично виступає як напрацьований теорією права метод дослідження права, правової сутності суспільних відносин [7, с. 38]. Ця думка є надзвичайно важливою, правовідносини загалом та правовідносини в галузі можна і необхідно розглядати не тільки як об'єкт дослідження, але і як метод наукового дослідження. Категорія правовідносин як методу наукового дослідження буде розкрита у цій роботі нижче.

Заслугує уваги наукова позиція українського правознавця – професора О.В. Сурилова (Одеський університет), який окремих наукових досліджень правовідносин не проводив, але останні не залишилися за межами сфери його наукових інтересів. Правовідносини вчений розглядає як елемент реалізації

норм права поміж іншими: правова культура, правосвідомість, правовий статус особи тощо.

Професор зазначає, що норми права реалізуються в наступних формах: дотримання (виконання пасивних обов'язків); виконання (обов'язки по активній поведінці); використання (здійснення суб'єктивних прав) [8, с. 368]. Говорячи про реалізацію права, вчений вказує, що остання не є процесом, значення якого замикається на перенесенні того, що закладено у норми законодавцем та у сферу соціальних відносин. Співвідношення між повинним (змістом юридичного закону) і сушим (результатом його реалізації) носить більш складний характер. В реалізації права можна віднайти не тільки те, що хотів, до чого прагнув законодавець, але і те, що внесено в її реалізацію безпосередніми суб'єктами, їх вольовою діяльністю. Методологічно така ситуація пояснюється тим, що реалізація права за своєю суттю неможлива без його конкретизації, її результатом стає конкретне, яке завжди багатше за загальне, яким у цьому співвідношенні є об'єктивне право [8, с. 370-371]. А.В. Сурилов робить висновок, що правовідносини є формою і показником реалізації права [8, с. 374].

Висновки. Із викладеного вбачається, що вчення про правовідносини може бути предметом дослідження не тільки права, але і філософії. Самі правовідносини можна розглядати як метод, за допомогою якого можна вивчати ефективність права, права у дії. Наведене також доводить, що вчення про правовідносини є багатоаспектним і завершеним, оскільки має не тільки зміст та форму, але і методологічну основу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ю.Г. Ткаченко. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.
2. Гревцов Ю.И. Содержание и форма правоотношений // Советское государство и право. – 1980. – № 6. – С. 117–122.
3. Гревцов Ю.И. Правовое отношение: основные взаимосвязи // Советское государство и право. – 1985. – № 1. – С. 12–19.
4. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правового отношения / Ю.И. Гревцов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – 83 с.
5. Гревцов Ю.И. Правовые отношения и осуществление права / Ю.И. Гревцов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – 127 с.
6. Дудин А.П. Объект правоотношения (вопросы теории) / А.П. Дудин. – Саратов : Изд-во Саратовского у-та, 1980. – 80 с.
7. Дудин А.П. Диалектика правоотношения. / А.П. Дудин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та. – 1983. – 121 с.
8. Сурилов А.В. Теория государства и права : учеб. пособие / А.В. Сурилов. – К. ; Одесса : Выща шк., 1989. – 439 с.